

اوضاع اجتماعی:

الف) ترکیب جمعیتی: جمعیت ایران که در ابتدای دوران قاجار، در حدود ۵ تا ۶ میلیون نفر تخمین زده می شود، در پایان آن دوره به حدود ۱۲ میلیون نفر رسید.

ب) قشرها و سلسله مراتب اجتماعی: در شهرها روحانیون، شاهزادگان، فرماندهان نظامی، زمینداران بزرگ، دیوانیان و بازرگانان از جایگاه و منزلت بالایی برخوردار بودند.

در رأس نهاد روحانیت، مجتهدان قرار داشتند:

قدرت معنوی و نفوذ اجتماعی آنان حتی از پادشاه قاجار نیز برتر بود. آنان در مقابل ظلم و ستم مأموران حکومتی از مردم دفاع می کردند و منزلشان پناهگاه افراد مظلوم و بی پناه بود.

ایجاد کارخانه های صنعتی نیز قشر جدید کارگران را به جمعیت شهری ایران افزود.

در روستاها نیز بالاترین مرتبه و جایگاه اجتماعی از آن کدخدا بود. در جامعه عشایری نیز رؤسای ایل، قبیله، طایفه و خاندان ها، قدرت و نفوذ سیاسی و اجتماعی بسیاری داشتند.

ج) جنبش های اجتماعی:

دلایل خشم و نفرت مردم ایران از قاجار:

۱- شکست های سیاسی و نظامی حکومت قاجار از دولت های روسیه و انگلستان

۲- انعقاد قراردادهای ننگین

۳- دخالت های آشکار روسیه و انگلیس در امور داخلی ایران

مهم ترین این جنبش ها، اعتراض به امتیاز روتر و اعتراض به شرکت رژی (نهضت تنباکو) بود.

۱- اعتراض به امتیاز روتر: مردم ایران به رهبری حاج ملا علی کنی و دولت روسیه نیز در رقابت با انگلستان با آن امتیاز به مخالفت پرداخت. در نتیجه تشدید اعتراض ها و مخالفت ها، شاه، امتیاز را لغو و صدراعظم را نیز برکنار کرد.

۲- مخالفت با قرارداد تالبوت: در سفر سوم ناصرالدین شاه به اروپا، تالبوت، امتیاز خرید و فروش توتون و تنباکوی ایران را به دست آورد. بازرگانان نیز از پیامدهای اقتصادی امتیاز رژی بسیار ناخشنود بودند. آیت الله سید علی اکبر فال اسیری در شیراز، آیت الله میرزا جواد آقا مجتهد در تبریز و میرزا حسن آشتیانی در تهران در مخالفت با واگذاری امتیاز قیام کردند. آیت الله میرزا حسن شیرازی حکم تحریم توتون و تنباکو را به این شرح صادر کرد:

نتایج سیاسی و اجتماعی جنبش تنباکو:

۱- حضور اقشار مختلف اجتماعی، به ویژه زنان در جنبش تنباکو موجب اتحاد بیشتر قشرهای مختلف مردم شد.

۲- جنبش تنباکو اولین حرکت جدی مردم ایران در رهایی از استبداد داخلی و وابستگی خارجی بود.

۳- این جنبش زمینه و شرایط را برای شکل گیری نهضت مشروطه فراهم آورد.

آشوب رهبر آقاخان محلاتی (رهبر فرقه اسماعیلیه) و فتنه سید علی محمد باب برای مدتی در زمان محمد شاه و ناصرالدین شاه، حکومت قاجار را به خود مشغول کرد.

اوضاع اقتصادی

الف) فعالیت های اقتصادی

۱- کشاورزی: کشاورزی مهم ترین فعالیت اقتصادی در ایران به شمار می رفت که عمدتاً توسط روستانشینان انجام می شد. جنگ های ایران و روسیه و از دست دادن بخشی از بهترین زمین های کشاورزی در قراردادهای گلستان و ترکمانچای نیز شرایط کشاورزی ایران را بدتر کرد.

عمده محصولات کشاورزی شامل: گندم، جو، پنبه، انواع میوه، برنج، ابریشم، توتون و تنباکو بود.

مهم ترین علل کندی پیشرفت کشاورزی در عصر قاجار:

الف: کمبود سرمایه ب: نبود ماشین آلات کشاورزی مناسب ج: نظام آبیاری نامناسب د: وقوع خشکسالی و: بی قانونی و

اجزای مالیاتی

۲- دآمداری: شغل اصلی جامعه ایلیاتی و عشایری دآمداری بود.

۳- صنعت: دوران حکومت قاجار به دلیل ورود بی رویه کالاهای اروپایی، بخش مهمی از صنایع کارگاهی و دستی ایران، مخصوصاً صنایع بافندگی و نساجی دچار رکود و سپس نابودی شدو فقط صنعت قالی بافی ایران، همچنان رونق و مشتریان داخلی و خارجی خود را حفظ کرد.

البته در نتیجه اقدامات امیرکبیر چندین کارخانه نساجی، کاغذسازی، شیشه گری، سفال سازی و تفنگ سازی در ایران تأسیس شد.

۴- تجارت: در عصر قاجار، بازرگانی ایران به دلیل وجود امنیت نسبی در داخل کشور و گسترش انقلاب صنعتی اروپا روند صعودی یافت. در ابتدای دوره قاجار، انگلستان بزرگ ترین شریک تجاری ایران بود.

صادرات ایران در آن دوره بیشتر محصولات کشاورزی، تولیدات دامی، پارچه و قالی بود.

تجهیزات نظامی، برخی فلزات مانند طلا و نقره، قند و چای، نیز از مهم ترین کالاهای وارداتی ایران به شمار می رفتند.

ب) راه ها و وسایل حمل و نقل

راه های اصلی ایران در دوره قاجار عبارت بود از:

۱- قسمتی از راه ابریشم یعنی راه تبریز به مشهد از طریق قزوین، تهران و نیشابور

۲- راه های ارتباطی تهران به خلیج فارس از طریق قم و کاشان، و دیگری از طریق اصفهان و شیراز به بندر بوشهر

۳- راه ارتباطی تهران به دریای خزر از طریق قزوین و رشت

۴- راه ارتباطی تهران به بغداد از طریق همدان و کرمانشاه

ایران در دوره قاجار، فاقد راه آهن بود. رقابت های استعماری دولت های روسیه و انگلیس مانع اساسی بر سر راه ایجاد و گسترش راه آهن در ایران به شمار می آمد.

ج) منابع درآمد حکومت قاجار

منابع درآمد حکومت قاجار را می توان به شرح زیر دسته بندی کرد:

۱- مالیات مستقیم و غیرمستقیم

الف) مالیات بر زمین های کشاورزی (ب) مالیات بر احشام و اغنام و کسبه و اهل حرف

۲- درآمدهای دیگر

الف) فروش حکومت ایالات و منصب های اداری (ب) عوارض گمرک، پستخانه و ضرابخانه

ج) دادن امتیازات اقتصادی به بیگانگان (د) مصادره اموال ثروتمندان و مقامات و مأموران حکومتی

د) پول در دوره قاجار

امتیاز ضرب سکه طلا در اختیار شاه بود، واحد پولی نیز به ترتیب تومان، قران و شاهی بود. یک تومان معادل ده قران و یک قران معادل بیست شاهی به حساب می آمد.

اوضاع فرهنگی

الف) تربیت و پرورش

۱- خلق و خوی مردم: پدر و مادر اولین آموزگاران فرزندان خود بودند. مساجد کانون تربیت اخلاقی و دینی به شمار می آمدند.

۲- پوشاک و لباس: در دوره قاجار، لباس جایگاه و مرتبه اجتماعی او را مشخص می کرد.

۳- جلوه های شادی و غم: آنان علاوه بر گرمی داشت جشن نوروز و دیگر سنت های باستانی مانند شب یلدا، اعیاد مذهبی مانند عید فطر و عید قربان را نیز جشن می گرفتند. حمایت علمای بزرگ و برخی از شاهان قاجار از تعزیه، موجب رونق آن آیین مذهبی در ایران شد.

ب) آموزش و مراکز آموزشی

۱- مکتب خانه: مکتب خانه اولین مرکز یادگیری و آموزش در ایران بوده است.

در دوره قاجار دو نوع مکتب خانه وجود داشت:

الف) مکتب خانه های عمومی که پذیرای کودکان و نوجوانان از همه اقشار جامعه بود.

ب) مکتب خانه های خصوصی که در خدمت فرزندان افراد ثروتمند و صاحب مقام بود.

۲- اعزام دانشجو به خارج:

پس از شکست های سیاسی و نظامی حکومت قاجار از دولت های اروپایی و بروز نشانه های عقب ماندگی علمی و فنی ایران نسبت به اروپا، عباس میرزا در چندین نوبت را برای تحصیل به کشورهای انگلستان، فرانسه و روسیه اعزام کرد. در زمان محمد شاه برای اولین بار عده ای از خانواده های ثروتمند پسران خویش را با هزینه شخصی برای تحصیل به اروپا فرستادند. ۳- مدارس جدید: در دوره محمدشاه نخستین مدارس به سبک جدید توسط مانیسونه های آمریکایی و سپس فرانسوی در ایران تأسیس شد.

۴ مدرسه دارالفنون: اولین مؤسسه آموزشی جدید بود که توسط حکومت قاجار در ایران تأسیس شد. وی به منظور جلوگیری از گسترش نفوذ روسیه و انگلستان در ایران، معلمان و استادان را از کشورهای اتریش و فرانسه استخدام کرد. هدف از راه اندازی دارالفنون آن بود که دانشجویان ایرانی، علوم جدید را در داخل ایران بیاموزند. افزون بر مدرسه دارالفنون، مدارس دیگری نیز در دوره ناصرالدین شاه در ایران تأسیس شدند؛ از آن جمله است مدرسه مشیریه که توسط میرزا حسین خان سپهسالار صدراعظم ناصرالدین شاه و با همکاری اعتمادالسلطنه مورخ و مترجم دربار بنیانگذاری شد. میرزا حسن رشديه فرزند یکی از علمای تبریز نیز مدرسه رشديه را در تبریز برپا کرد و اولین پایه های آموزش ابتدایی را به سبک امروزی بنا نهاد.

ج) علوم و فنون

۱- علوم نظامی: علوم نظامی به نسبت سایر علوم و فنون در عصر قاجار رشد و گسترش بیشتری یافت.

۲- ادبیات و تاریخ و هنر: اما فتحعلی شاه طبع شعر داشت و به همین دلیل شاعران بزرگی در دوره پادشاهی وی به شعر فارسی غنا بخشیدند. مورخان مشهوری مانند محمدتقی خان لسان الملک سپهر، رضا قلی خان هدایت و محمد حسن خاناعتمادالسلطنه آثار ارزشمندی به وجود آوردند. میرزا محمد خان غفاری، ملقب به کمال الملک نقاش مشهور عصر ناصرالدین شاه و مظفرالدین شاه، هنر نقاشی ایران را به اوج کمال و شکوفایی رساند.

۳ ترجمه و نشر کتاب و روزنامه: قائم مقام فراهانی با حمایت عباس میرزا، نخستین گام‌ها را برای ترجمه و نشر کتاب در ایران برداشت. در نتیجه تأسیس دارالفنون و سپس تشکیل دارالترجمه به ریاست محمد حسن خان اعتمادالسلطنه، فن ترجمه گسترش پیدا کرد و آثار زیادی از زبان‌های اروپایی به فارسی ترجمه شد. اولین روزنامه با عنوان کاغذ اخبار توسط میرزا صالح شیرازی در زمان محمدشاه منتشر شد روزنامه «وقایع الاتفاقیه» توسط امیر کبیر منتشر شد و بعدها با نام «دولت علیه ایران» ادامه نشر یافت. دیگر روزنامه‌های مهم دوران سلطنت ناصرالدین شاه «شرف»، «دانش»، «صدای ایران» و «وطن» نام داشتند.